

Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi

Journal of Academic Language and Literature

[Cilt/Volume: 7, Sayı/Issue: 3, Aralık/December 2023]

Oğuzhan AYDIN

<https://orcid.org/0000-0002-0034-1396>

Doç. Dr. | oaydin@ybu.edu.tr

oaydin@ybu.edu.tr

Gazi Üniversitesi

<https://ror.org/054xkpr46>

Gazi Eğitim Fakültesi

Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü

Yusuf Kenan BEZGİN

<https://orcid.org/0000-0002-9104-6930>

Arş. Gör. Dr. | Sorumlu Yazar

ybezgin@cumhuriyet.edu.tr

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

<https://ror.org/04f81fm77>

Edebiyat Fakültesi

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Eski Türk İnançının İslam Diniyle Etkileşimi: Türk Halk Anlatılarında Kıdır (Gök Sakallı, Yol Hamisi, Boz Atlı)

The Interaction of Ancient Turkic Beliefs with the Islamic Religion: Kıdır (Gök Sakallı, Yol Hamisi, Boz Atlı) in Turkish Folk Narratives

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Date Received: 17.10.2023

Kabul Tarihi | Date Accepted: 08.11.2023

Yayın Tarihi | Date Published: 30.12.2023

Atıf | Citation

Aydın, O. ve Bezgin, Y. K. (2023). Eski Türk İnançının İslam Diniyle Etkileşimi: Türk Halk Anlatılarında Kıdır (Gök Sakallı, Yol Hamisi, Boz Atlı). *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 7(3), 2463-2480.

<https://doi.org/10.34083/akaded.1376658>

Aydın, O. & Bezgin, Y. K. (2023). The Interaction of Ancient Turkic Beliefs with the Islamic Religion: Kıdır (Gök Sakallı, Yol Hamisi, Boz Atlı) in Turkish Folk Narratives. *Journal of Academic Language and Literature*, 7(3), 2463-2480. <https://doi.org/10.34083/akaded.1376658>

Makale Bilgisi | Article Information

Değerlendirme Review Reports	Çift Taraflı Kör Hakemlik (İki Dış Hakem) Double-blind. (Two External Referees)
Etik Beyan Ethics Statement	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur Ethical principles were followed during the preparation of this study
Etik Kurul Belgesi Ethics Committee Approval	Makale, Etik Kurul Belgesi gerektirmemektedir Article does not require an Ethics Committee Approval.
Etik Bildirim Complaints	adeddergi@gmail.com
Çıkar Çatışması Conflicts of Interest	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
Katkı Oranı Beyanı Author Contributions	Yazarların çalışmadaki katkı oranları eşittir Author's contribution rates to the study are equal.
Benzerlik Taraması Similarity Checks	Yapıldı Yes - iThenticate
Telif Hakkı ve Lisans Copyright & License	Yazarlar, dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler. Bu çalışma Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası lisansı altında yayımlanır Authors publishing with the journal retain the copyright. This work is licensed under Attribution-NonCommercial 4.0 International

© Oğuzhan AYDIN – Yusuf KENAN BEZGİN | Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International

Öz

Türk milletinin kolektif hafızasının bir parçası olan halk anlatıları, kuşaktan kuşağa aktarılarak günümüze kadar ulaşan kültür ürünleridir. Bu bakımdan Türk halk anlatıları, kültürel kimliği yansıtan önemli bir kaynaktır.

İslam öncesi dönemde Türk boylarının eski Türk inançlarına sahip oldukları genel kabuldür. Gök Tanrı inancına dayanan ve onun etrafında şekillenen bu inanç sistemi; İslam dininin Türk topluluklarıyla temasıyla birlikte yeniden şekillenmeye başlamış ve böylece kültürel bir değişim gerçekleşmiştir. Bu değişim, İslami değerlerin Türk milletinin geleneksel inançlarına etki etmesinin yanı sıra halk anlatılarına da yansımıştır.

Makalede, eski Türk inancının İslam dininde süregelişini incelemek amacıyla geleneğin yazılı hâle getirilerek toplandığı destan, efsane, halk hikâyesi ve masal türlerinde Hızır'ın nasıl bir rol oynadığı ve ne şekilde tasvir edildiği ele alınmıştır. İslam öncesi dönemde Türklerin sahip olduğu geleneksel inançlar ile İslam'ın etkileşimini Hızır üzerinden ele alan makalede, Türk milletinin sahip olduğu geleneksel inançların İslam diniyle nasıl etkileşime girdiği gösterilmekte ve Hızır'ın Türk halk anlatılarına ne şekilde yansıdığı açıklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türk İnancı, İslam, Hızır.

Abstract

Folk narratives, handed down from generation to generation, constitute a crucial part of the collective memory of the Turkish people. In this regard, Turkish folk narratives serve as significant cultural sources that reflect the cultural identity of the nation.

It is widely accepted that Turkish tribes adhered to ancient Turkic beliefs in the pre-Islamic era. These beliefs were rooted in the concept of the Sky God (Gök Tanrı) and were centered around it. However, with the advent of Islam and its interaction with Turkish communities, a process of cultural transformation began. This transformation not only impacted the traditional beliefs of the Turkish people but also found its way into folk narratives.

This article explores the ongoing transformation of ancient Turkic beliefs within the context of the Islamic faith. It specifically delves into the role and portrayal of Khidr in the tradition, epic poetry, legends, folk stories, and folk tales. By scrutinizing the interplay between the traditional beliefs of the Turkish people and the influence of Islam, this article demonstrates how these traditional beliefs converged with the Islamic religion. Additionally, it elucidates the depiction of Khidr in Turkish folk narratives.

Keywords: Ancient Turkish Belief, Islam, Khidr.

Giriş

Halk anlatıları, bir milletin deneyimlerini anlatır. Aşk, korku, sevinç, acı, kahramanlık ve hüsrân gibi duygusal gerçeklikleri aktarmanın yanı sıra yaratılışı ve evreni anlayarak kültürel mirası ifade etmede önemli bir rol oynar. Her ne kadar her kültürde ortak temalar olsa da deneyimler, algılayış ve yaşayış bakımından farklılık gösterir. Bu bakımdan halk anlatıları, toplumsal değişim ve dönüşümlerin izlerini sürmede referans bir kaynaktır.

Bu anlamda Türk halk anlatılarında Hızır veya Hızır-İlyas, Türk ve İslam kültürlerinde sıklıkla geçen, kutsal, bilge ve yol gösterici bir figürdür. Türkler, İslam dinini kabul etmeden dahi kültürlerinde “Gök Sakallı Koca” olarak anılan Hızır’a önemli bir yer vermişlerdir. Konu hakkında Bahaeddin Ögel (2014 II, s. 113), şunları söylemektedir:

“Hızır, Türk kavimlerinde en yaygın bir inanış ve anlayıştır. Anadolu’nun en uzak köylerinde bile, Hızır ile ilgili birçok inanışlar vardır. Ancak bu inanışlar ile İslamiyet’teki Hızır arasındaki benzerlikler çok azdır. Bunun içindir ki biz burada, İslamiyet’ten önceki, Gök sakallı, Aksakallı Kocalara doğru indik. Zaten bu kocaların özellikleri Hızır’dan pek ayrılmıyordu. Eski Türk Kocaları, ad değiştirerek Hızır tanıtması ile ortaya çıkmışlardı. Türk edebiyatı ile şehir kültürlerinde Hızır, İslamiyet şalı ve anlayışı ile devam etmiştir.”

İslamiyet’in kabulüyle birlikte Türk kültüründe yer edinmiş pek çok unsur gibi Hızır inanışı da sosyal ve kültürel değişimlere rağmen varlığını sürdürmüştür. Hızır, Türklerin hafızasına kök salmış ve zaman içinde halk anlatılarında bazı değişikliklere uğramıştır. Ancak işlev bakımından neredeyse değişmeyen bir unsur olarak varlığını korumuştur (Özdemir, 2020, s. 171-172). Türk halk anlatılarında Hızır, Kıdır veya Hızır-İlyas figürü hem İslam dininin etkisiyle hem de Anadolu ve Rumeli’deki yerel inanç ve özellikleri yansıtan bir sembol olarak karşımıza çıkmaktadır (Ocak, 2019, s. 130). İsmet Çetin (2002) bu inancın Türklerin “Kut” anlayışından kaynaklanmış olabileceğini düşünmektedir.

Halk anlatılarında ise İslami düşünceyle şekillendirilen Hızır tipinin kaynağı Kur’ân-ı Kerîm ve hadislerdir. “El Kehf” sûresinde, Hz. Musa’ya rehberlik eden ancak Hızır olarak adlandırılmayan bir kişi hakkında bilgi verilir. Bu kişinin Hızır olarak adlandırılmasıyla ilgili asıl bilgi, hadis kitapları tarafından sunulur. Bu kitapların önde gelenleri “Sahih al-Buhari ve “Sahih Muslim” dir (Ocak, 2019, s. 55).

Türk halk anlatılarındaki örneklerine geçmeden önce Hızır veya Hızır-İlyas’ın kimliğine, ebedî yaşama sahip olup olmadığına, bir peygamber mi yoksa bir velî mi olduğuna ve tasavvuftaki yerine değinmekte fayda görmekteyiz. Zira kaynaklarda en çok tartışılan konu Hızır’ın kimliğidir. Özellikle İslami kaynakların onun kimliği üzerinde yoğunlaşmasının nedeni Kur’ân-ı Kerîm’in “El-Kehf” sûresinde geçen kıssa olmalıdır. Bu ise “Ülü’l-azm”¹

¹ Diğer “Ülü’l Azm” peygamberleri: “Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. İsa ve Hz. Muhammed (s.a.v)’ dir.” (Taberî, Cami’u’l-Beyan 1996, s. 332). Ülü’l Azm” hakkında bilgi için bk. (Aruçî, 2012, s. 294-295).

peygamberlerinden biri olan Hz. Musa'nın Hızır karşısındaki konumundan kaynaklanmaktadır. Bu durum, Hızır'ın bir peygamber mi yoksa bir velî ya da melek mi olduğu yönünde çeşitli tartışmalara sebebiyet vermiştir. A. Yaşar Ocak (2019, s. 71)'a göre Hızır'ı bir nebi veya velî olarak görenlerin kendilerine delil olarak saydıkları şey “*Biz ona tarafımızdan bir rahmet vermiş nezdimizden (has) bir ilim öğretmiştik*” mealindeki âyet olmuştur. İbn Kesir de çeşitli âlimlerin görüşlerinden hareketle onun bir peygamber olabileceğini çünkü sadece bir peygamberin başka bir peygambere ilim öğretebileceğini söylemektedir (İbn Kesir Tefsiri X, 1985, s. 5058). Hızır, tasavvufi açıdan ise daha çok bir velî konumunda değerlendirilmektedir. Başta Buhârî olmak üzere, İbn Kesir, İbnu'l Cevzî gibi ileri gelen ulema Hızır'ın halk arasında ebedi yaşadığı inancını “Enbiyâ” sûresinin 34. âyetine² dayanarak reddeder. Kaynakların verdiği bilgilerden net bir çıkarım yapmak mümkün değildir. Aynı şey Hızır ve İlyas peygamber için de geçerlidir. Başta Kur'ân-ı Kerîm olmak üzere gerek tefsirler gerekse onlarla aynı malzemeyi kullanan tarih kaynaklarında göze çarpan nokta, Hızır ve İlyas'ın iki ayrı şahsiyet olarak görüldükleridir (Ocak, 2019, s. 75 88). Onları birleştiren ise şahsiyetleri etrafında oluşturulmuş tasavvufî menkıbeler, sözlü kültür ürünleri ve yazılı kültür arasında etkileşim ve bu etkileşimi birleştiren toplum belleğidir.

Tarihî-kültürel devamlılık manevi devamlığı da bünyesinde barındırır. Her ne kadar insanlar birçok durumda muhtelif faktörlerin (siyasi, ticari, coğrafi vb.) etkileriyle bazı değerlerini (lengüistik, antropolojik vb.) koruyamasa da dinî tasavvurlarını uzun süre muhafaza ederler (Laypanov & Miziyev, 2019, s.51). Bunun ardındaki nedenleri psikolojik bir temele kadar indirgeyebiliriz zira insanların yaşadıkları zor dönemlerde bir üstün varlığın veya ilahi bir gücün yardımına ihtiyaç duyma dürtüsü her zaman mevcut olmuştur. Bu eğilim, İslam toplumlarında Hızır'ın kişiliği içinde kendisine uygun bir model bulmuştur. Benzer şekilde toplumların kriz anlarında semavi bir şahsiyetin belireceğine inanma düşüncesi (Mehdi inancını) doğurmuştur. Aynı düşünce bireysel düzeyde de Hızır figüründe kendini göstermiştir. Hızır'ın bu özelliği, tasavvuf etkilerinin bir yansıması olarak halk inançlarında gizemli bir kişi şeklinde kabul edilmesiyle sonuçlanmıştır (Ocak, 2019, s. 114).

Bu noktada Raoul Rosiere'nin “Epik Kanunları”nda efsaneler hakkında ele aldığı ve ileri sürdüğü görüşlerin (son iki maddesi yer değiştirme ve adapte olabilme) tüm halk anlatmaları için geçerli olabileceğini söyleyen Mustafa Duman (2012, s. 191), eski Türklerin dinî telakkisinden gelen unsurları “Direnci kültür unsuru” olarak adlandırır ve Hızır'ı da bu unsurlar arasında değerlendirir. Bu çerçevede şunları söylemek mümkündür:

² “Senden önce de hiçbir insana dünyada ölümsüzlük imkânı vermedik. Şimdi sen ölürsen, sanki onlar ebedi mi kalacaklar bu dünyada?” (Enbiyâ, 21/34).

Çalışmaya konu edindiğimiz Hızır'ın anlatı türleri içindeki rolü, İslam dininin temel/ana çizgisini bozmamıştır. Buna Hızır veya Hızır-İlyas inancı da dâhildir. İslam kaynakları, Hızır ve İlyas peygamberi iki ayrı şahsiyet olarak tanımlasa da yaşanan uyum süreci sonucunda Türk halk anlatılarında Hızır ve İlyas peygamberin birleştirildiği, Hızır'ın suda İlyas peygamberin karada hizmet ettiği ya da doğrudan Hızır'ın Hz. Ali ile özdeşleştirildiği şeklinde örnekler mevcuttur. Samayiloviç'in Türkmen rivayetinde: "*Köroğlu, rüyasında Hz. Ali'yi görür; Ali onu tebci eder. Bunun üzerine Köroğlu, İran'da Arap Reyhan üzerinde galebe çalar.*" (Boratav, 1984, s. 90). P. Naili Boratav'ın belirttiği Türkmen rivayetinde ise Hızır ve İlyas peygamber tek bir şahıs olarak "Çöl İyesi", "Çölde Hızır-İlyas" ve "Dağda Hızır İlyas" gibi sözlerle karaların hâkimidir³.

Türk Halk Anlatılarında Hızır (Kızır, Gayberenler, Kırklar)

Folklor araştırmalarında halk anlatılarını derlemek, kaydetmek, çözümlenmek ve korumak önemlidir. Zira halk anlatıları bir milletin kimliğini, değerlerini, geleneklerini koruyarak sonraki kuşaklara aktarır. Bunun yanı sıra halk anlatıları, insanların duygusal ve psikolojik ihtiyaçlarına da cevap vererek insanlık tarihine ait (evrensel) temaların farklı coğrafyalarda ve kültürlerde nasıl algılandığını ve ne şekilde aktarıldığını gösterir.

Bu anlamda bir milletin tarihine olan bağı, büyük ölçüde kültürel unsurlarla şekillenir, denilebilir. Millî, manevi ve kültürel değerlerini yansıtan Türk halk edebiyatı ürünleri, gücünü milletin asırlar boyunca deneyimlediği birikimden almaktadır (Yıldız, 2019, s. 300). Halk anlatıları, toplumun ortak mirası olan kültürel öğeleri deneyimler ve şekillendirir, ardından bu öğeleri toplumun hafızasına yerleştirir. Söz yoluyla aktarılan düşünce ve deneyim, zaman içinde geliştirildikçe daha da derinleşir ve ustalık kazanır (Ong, 2018, s. 50-51). Öte yandan hafızadaki bu birikim ve onun yeni nesillere aktarılmasında kullanılan anlatım yöntemleri de aynı hızla gelişmektedir (Ersoy, 2021, s. 139). Neticede sözlü gelenekteki anlatıların temel amacı, toplumun içinde bulunduğu dönemi açıklamak ve topluluğun işleyiş şeklini ahlaki olarak haklılaştırma işlevini görmektir (Caunce, 2001). Bu bağlamda sözlü ortamın yazılı ortam sonrası uğradığı bütün değişimlere rağmen ortadan kalkmadığı ifade edilebilir (Ersoy, 2021, s. 168) çünkü halk anlatıları, bir milletin kimliğinin en temel parçasını oluşturmaktadır.

Hızır'ın Türk halk anlatılarındaki örneklerine⁴ geçecek olursak, "Saltuk-nâme"de üç ayrı yerde Hızır'a değinilmektedir. İlk olayda Hızır ve İlyas peygamber farklı iki şahsiyet olarak anılırken; "*...Heman tizcek irişüp kapdı ve alup Hazret-i Hızır katına geldi... Nâ-gâh Hz. İlyas peygamber dahı geldi. İlerü varup görüşdiler, oturdılar.*" İkinci olayda Hızır, tek başına; "*Yâ Şerif! Hak 'Tâlâ sana bu dem yine bir ilmrûzî kuldı diyüp dahı bir alma çıkardı, Şerif'in eline sundı. Çünkü anı Şerif nûş eyledi-biiznillah her tâifenün hâlin ve dilin bildi.*" Üçüncü

³ Geniş bilgi için bk. (Boratav, 1950, s. 462-471).

⁴ Sıralamamız destan, efsane, hikâye ve masal şeklindedir.

olayda ise bir peygamber olarak anılmaktadır: “*Yâ Nebîu'llâh! Bu şehri ne şehirdür ve bu kavm kimlerlerdir?*” (Ebü'l-hayr-ı Rûmî, 1987 I, s. 33, 112, 214-243). Görüleceği üzere destan metnindeki ilk olayda Hızır ve İlyas peygamber, ayrı kişiler olarak anılmakta ve bir araya geldiklerinde önemli bir karar alma veya sohbet etme fırsatı bulmaktadırlar. Saltuk'un Hızır'la olan ikinci karşılaşması Hızır'ın halk arasında bilgelik ve ilham kaynağı olarak kabul edilmesini, üçüncü olay ise onun aynı zamanda bir peygamber olduğunu vurgulamaktadır. Bu örnekler, Hızır'ın farklı zamanlarda farklı şekillerde anılabileceğini ve halk anlatılarında hem dinî hem de kültürel bir yanının olduğunu göstermektedir.

Başkurt destanlarından biri olan “Möyten Bey” destanında da Hızır'dan bir peygamber olarak bahsedilir. Ancak destan örneğinde Hızır, “Möyten Bey”in torunlarından biri olarak gösterilir ki bu, İslam öncesi Türk kültüründeki Hızır olgusuna iyi bir örnektir: “*Onun oğlu Kujanak./.../Onun sekiz oğlu var:/.../Dördüncü oğlu Kızır,/Yedi iklimde gezer./Eğer bulursan öyle bir er/Dersiniz Peygamber Hızır.*” (Suleymanov vd., 2014, s. 112).

Hızır ve İlyas peygamberin birlikte anıldığı bir diğer destan “Battal-nâme”dir. Destanda kâfirler Battal Gazi'ye eğer Hz. İsa peygamber gibi ölüyü diriltirse Müslüman olacaklarını söylerler. Bunun üzerine “Asım” katına gelen Battal Gazi, böyle bir duanın olup olmadığını sorar ve “*...Belî, var. İlyās peygamber kıtında du'â var, öliyi diri kıılır... Ol tağ ki deniziñ ortasında görünür, maqâm-ı Hızır İlyās dır.*” cevabını alır. Bunun dışında anlatıda Hızır'ın tek başına yer aldığı hatta tayy-ı mekân yaparak destan kahramanına yardım ettiği durumlar da söz konusudur. Hindistan'a gitmek için yola çıkan Battal Gazi, tam üç ay yol alır. En sonunda bir denizin kenarına gelir ve Allah'tan yardım ister. Daha sonra uykuya dalar. Aşkar adındaki atının kişnemesiyle uyanır ve Hızır'ı karşısında görür: “*Ey ciger-güşem! Tiz atına bin didi. Seyyid tiz atına bindi. Yum gözün didi. Gözün yumdı. Aç didi açdı, gördi kim kendini deniziñ öte yaqasında gördi...*” (Demir & Erdem, 2006, s. 132, 208).

İslam kaynaklarında iki ayrı kişi olarak tanımlanan Hızır ve İlyas peygamber, Köroğlu dairesine mensup geleneksel Özbek halk destanlarından biri olan “Dalli” destanı, Kırgız Türklerine ait “Kız Jibek” destanı ve “Manas” destanı gibi köklü eserlerde bir arada anılmaktadır. “Dalli” destanının bir bölümünde şu şekilde anlatılır: “*...Hızır İlyas daima merdin yoldaşı/At yorup uzak ilden geliyorum/Aç kapını, dede korbaşı.*” (Eşankul, 2017, s. 107). “Kız Jibek” destanında ise Hızır ve İlyas peygambere şöyle atıfta bulunulur: “*Hatırı için Kelam'ın/Hz. Hızır, Hz. İlyas, Kırklar/Oğluma göz kulak ol/Yolunu şaşırırsa yanılıp/Yönlendirip doğru yola sal.*” (Gumarova & Smirnova, 2012, s. 157). Son olarak “Manas” destanında: “*Hızır İlyas adlı biri var/Sizi kırk gündür izliyor.*” (Akmataliyev vd., 2007, s. 165) şeklinde ifade edilir. Görüleceği üzere her üç destan örneğinde de Hızır veya Hızır-İlyas, Türk halk kültürünün çeşitli dinî ve folklorik unsurlarını bir arada tutan yol hamisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Benzer bir durum “Danişmend-nâme” destanında görülür ancak burada Hızır, tek başına ve bir peygamber olarak sağaltıcı ve yardımcı vasıflarıyla yer alır. Buna göre destanda üç

bin kadar kâfir ile savaştan Artuhî, savaş esnasında ölümcül bir yara alır. Daha sonra Allah'a münacat eder⁵: “...dirken nâgâh gördi kim divâr yarıldı, bir aışaıllu pîr çıka geldi. Yeşil onlar giyinmiş. Eyitti kim: İ Artuhı! Başını aldur kim Tañrı’dan saña inayet irişdi didi... Artuhı’nın zaıımların sııadı... Andan ol pîre şordu kim: Sulānım siz kimsiniz? didi. Ol pîr eyitti: İ Artuhı! Hızır nebiyem.” Bir başka olayda ise bir türlü Kaliyan-ı Rumi’yi yenemeyen Artuhi, Hızır’ın kendisine verdiği duayı okuduktan sonra düşmanına karşı üstünlük sağlar: “And içüp Hızır peygāber du’ āsın okudu, kendüye üfürdi, at depdi, irdi, la’ inün farkına bir ılıçurdu. Şöyle kim ılıç alkamı kesdi, kâfiri depesinden eyer kaşına degin iki pāre ıldı.” (Demir, 2020, s. 112, 202).

Hızır’ın sağaltıcı olarak yer aldığı bir diğer destan da “Köroğlu” destanıdır. Destanın Özbek varyantında Köroğlu, köpeğin ısırđıđı atını yanlış tedavi edince Hızır, atı kendisi sağaltır: “...Goroğlibek şimdi tayı kötü tedavi etti. Bunun tayını alıp geleyim, kendim bakıp vereyim yoksa Goroğlibek atsız kalacak.” (Karadavut, 2002, s. 93). Türk halk anlatılarında yaygın olarak gördüğümüz Hızır’ın sağaltıcı işlevi, halk inançlarının bir yansıması olarak görülebilir. Onun anlatı kahramanlarını iyileştirmesi, toplumun yaşamla başa çıkma, sağlık ve toplumsal gibi değerlere olan inançlarını göstermektedir.

Kırgız Türklerine ait “Eşimkul Menen Zuura” destanında ise Hızır, aksakallı bir ihtiyar olarak karşımıza çıkar ve destan kahramanı Er Kökül’ü sınadıktan sonra ona yardım eder: “Bir kez seni sınadım./.../çelikten keskinsin./Eğer varırsan o yere/Üç aya kalmaz ganimet alıp/Sağ salim nurum/Köyüne gelirsin./.../Gözden kaybıldı da/Gidiverdi bakmadan./Aksakallı ihtiyar sır oldu.” (Naruzbayev, 2007, s. 175). Yine Kırgız destanlarından olan “Munduk ve Zarlık” ve “Boston” destanlarında Hızır, yol hamisi olarak ilk başta anlatı kahramanlarına derviş kılığında görünerek onlara akıl vermekte; daha sonra olayların seyrine göre ortaya çıkıp onlara yol göstermektedir. Bu iki destan örneğinde Hızır, saygın bir veli, bir melek ya da şahsiyet konumundadır. İlk destanda altmış eşi olan açarkan’ın kız ya da erkek çocuğu yoktur. Bu nedenle feryat figan eden açarkan, bir çukurda yarı uyanık vaziyette bir düş görür. Düşünde bir yaşlı derviş gelip ona; “Ağlayarak çukurun içinde yatmanın sana hiçbir faydası olmaz, üzüntüden ölürsün. Bunu yapacağına evine gidip halkından güzel bir kız bul, ondan çocuğun olursa řaşıрма” der. Denileni yapan açarkan’ın yine çocuğu olmaz. Zaman sonra tekrar çukura giden han türlü düşüncelere dalar. Sabah olunca Hızır gelir: “Kendini zorlayarak, ağlayıp yatıyorsun. Evine geri dönersen, halkını toplarsan, sayısızca hayvan keserek sofraya çeker koyarsan ve bir tane eř

⁵ Dua, kutsal olanla doğrudan ilişkilendirilen sözlü bir dinî ritüel olarak düşünülebilir. Bütün dinler, tapınma ve şükran ifadesi olarak duayı tanır gibi görünmektedir çünkü dua, insan ile ilahi olan arasındaki iletişimi kurar. Bu iletişimde birey, kendisini ihtiyaç içinde olan bir varlık olarak kabul eder. Duanın olumlu yanıtlarını deneyimlemek, insanı ilahiyle daha yakın bir ilişkiye sokar. Bu nedenle dua, bir tür şifa olarak da düşünülebilir. Kişiye dua etmeye yönlendiren nedenler, kişinin yaşadığı duruma bağlı olarak çeşitlilik gösterebilir. Geniş bilgi için bk. (Vergote, 1999, s. 235-255).

alırsan, biri oğul biri kız çocukların olacak. Bu işi yapmazsan çukurun içinde yatarak ölürsün” diyerek kaybolur. Hızır’ın dediklerini yapan hanın vakti geldiğinde ikiz çocuğu olur.

Bu noktadan sonra Hızır, “Munduk ve Zarlık”ın zor zamanlarında yanlarında olarak onlara hem yol gösterir hem de yaralarını sağlar. “Munduk”u cadaloz koca karı Mastan yoldan çıkarır. Onu aramak için yollara düşen “Zarlık”ın bir müddet sonra erzakı biter, çeşitli yaralar alır ve dinlenmek maksadıyla bir çukura girer. Uykuyla uyanıklık arasında karşısına Hızır çıkar ve ona şöyle der:

“Hey, çocuğum, ben Hızır Aleyhisselam. Külmöskan şehrine yakınsın. İşte bu dağ geçidinden aşarsan ulaşırsın. Külmöskan’ın şehri görünür. Külsaman atı ve Kuralay kızı, Kara devi öldürdükten sonra alacaksın. Sağ salim olarak eve döneceksin. Annen Kançayım’ı göreceksin. Kocakarı Mastan’ı, üvey annenle birlikte öldürüp azap çektireceksin der. Üç defa nefes edip Zarlık’ı iyileştirdikten sonra Hızır Aleyhisselam gözlerden kaybolur.” (Akmataliyev, Mukasov & Orozova, 2007, s. 193,221-223).

Destanda, kahramanları düştükleri zor durumdan kurtaran sadece Hızır değildir. Kayberen ve Kırk Çiltan gibi tabiatüstü kuvvete sahip ve ölümsüz olan koruyucu ruhlar da “Munduk ve Zarlık” a yardım etmektedir: *“Kayıp’tan el uzanarak/Çocukları götürür/Şükürlük dağına ulaştırır/Han çocuğu dedirtip/Geyiklere emzirtip/Kayberen ve Kırk Çiltan/Yardım eder.”* (Akmataliyev, Mukasov & Orozova, 2007, s. 207). Türk halk anlatılarında Hızır’ın senkretik bir figür olarak ortaya çıkması, Türk mitolojisinin “Yol İyesi” kültü ve ölümsüzlük arayışının yanı sıra diğer önemli kavramların etkisiyle şekillenmiştir. Hızır’ın kırkların lideri ve âşıkların pîri olarak tasvir edilmesi, temelde tasavvufi anlayışla uyumlu bir dönüşümü yansıtmaktadır (Bayat, 2012, s. 149). Bu anlamda Hızır, Türk halk kültüründe çok katmanlı bir figür olarak zengin bir sembolizmle varlığını sürdürmektedir.

İkinci destan örneğinde de çocuk sahibi olmak için Buuba Han’ın halkını toplayıp Tanrı’dan çocuk dilediği görülmektedir. Yapılan dua kabul edilmiş olacak ki Han ve halkının gökyüzüne bakarak yüksek sesle dua ettiği sırada gökyüzünde ak bir bulut belirir ve bulutun içinden çıkan aksakallı ihtiyar edilen duaya amin der: *“.../Ak sakallı ihtiyar imiş/Elinde asa var imiş/İnsandan başka can imiş/Avucunu açıp/Amin diyerek/Dua ediverdi.”* Bir müddet sonra Han’ın Boston adında bir oğlu olur. Yaşı tamama erince de sevdiği kızı almak üzere zorlu bir yolculuğa çıkmak isteyen Boston’u babası dua ederek uğurlar: *“Elini yukarı kaldırıp/Yolun açık olsun diye/Hızır kolların diye/Yanında Hızır olsun...”* (Akmataliyev & Kadırmambetova, 2009: 24, 64).

Destan örneklerinden de anlaşılacağı gibi Hızır’ın kimliği çok yönlüdür. Bazı zamanlarda bir peygamber olarak, bazen koruyucu bir ruh olarak ve bazen de Hızır-İlyas adı altında karşımıza çıkar. Ancak hangi kimlikle ortaya çıkarsa çıksın, her zaman bilgelik sunan, yön gösteren, şifa veren ve koruyan bir yanı bulunur. Atalar kültürünün çeşitli işlevleri, bu kültürün

içinde farklı yönlerden yansıtılmıştır. Mitolojik inançlara göre Hızır, yol hamisi olarak ön plana çıkar. Yol hamisinin temel amacı; insanlara talih, baht ve mutluluk kazandırmaktır. Boz bir atın sırtında seyahat ederken zor durumda olanlara yardım elini uzatır. Sonraki süreçlerde ise bu yol hamisi İslamiyet'in etkisiyle Boz Atlı Hızır/Hızır kültürle kaynaşır ve varlığını İslam'ın çatısı altında sürdürür. Türkler arasında Boz atlı Hızır'ın peygamber derecesine yükseltilmesi, Türk toplumunun yol koruyucusuna verdikleri önemin bir göstergesidir (Bayat, 2012, s. 144-147). Bu önemi, "Manas" destanında elinde asasıyla ad koymasından (Akmataliyev vd., 2007, s. 143), "Dede Korkut" destanında ise Boğaç'ı tedavi etmesinden (Ergin, 2021, s. 88) görebiliriz.

Türk destanlarında elinde asa tutan, ak-boz ata binen ve "Aksakallı Koca" olarak tasvir edilen Hızır, efsanelerde de kendini göstermektedir. Ancak Hızır'ın tasavvufi konumundan veya onun hakkında anlatılan menkıbelerin yoğunluğundan olsa gerek bazı efsanelerde Hızır'ın görünümü farklıdır. Bilindiği gibi Türkler arasında meczup-divane dervişlerin cennetlik olduğuna dair genel bir kanı vardır. Bu kanının oluşmasında etken olanın Hızır inancı olduğunu düşünmekteyiz. Zira Anadolu'nun genelinde bilhassa da Alevî-Bektaşî çevrelerinde Hızır'ın sürekli seyahat hâlinde olduğu ve kılık değiştirerek insanları sınadığına inanılmaktadır. Bu türden efsanelerde Hızır, çoğunlukla pejmürde kıyafetler içerisinde dilenci olarak görünür ve bazı basit isteklerde bulunur. Bu istekleri yerine getirenler mükâfatlandırılır, tersleyenlerin ise başına türlü felaketler gelir. Bu inanış, Anadolu'da; "*Her geceni Kadir bil, her gördüğünü Hızır bil*" şeklinde yaygın bir yansıma bulmuştur (Ay, 2020, s. 148). Bu nedenle meczup görünüşlü dilenci, ihtiyar vb. kişilere Hızır olmaları ihtimaline karşı dikkat edilir ve çeşitli ikramlarda bulunmaya özen gösterilir. Dolayısıyla halk arasında kimliği belirsiz meczup-divane görünümlü kişiler ve bu kişilerin faaliyetleri Hızır ile özdeşleştirilmiştir. Kırgız Türklerinden derlenen "Şadı Hacı" ve Denizli yöresinden derlenen bir efsane örneğinde böyle bir durum söz konusudur:

"...Günlerden bir gün Şadı, koyun yaymaya gitmiş. Genç gelin evde otururken bir anda kapıda bir ihtiyar peyda olmuş. "Kurban olayım gelinim, kaftanım eteği yırtıldı, hemen şuracıta diker misin?" diye sormuş. Şaşırان genç kız, ihtiyarın kaftanını dikmiş ve evde ikram edebileceği bir şey olmadığı için üzgün olduğunu söylemiş. İhtiyar adam "Allah'ın sevgili kullarıymışsınız, dilediğiniz dileğe, istediğiniz esenliğe kavuşun" diye dua etmiş ve kaşla göz arasında ortadan kaybolmuş." Yaşadıklarını akşam kocasına da anlatan gelin epey korkmuş. İki beraber köyün aksakallarını toplayıp o gün evde olanları anlatmışlar. Aksakallardan birisi. "Bu adam, sıradan birisi değil Hızır (Kıdır kişi). İnşallah, sağlığınız iyi malınız mülkünüz sayısız olacak." demiş." (Dıykanbayeva, 2004, s. 395-396).

"Eski zamanlarda bir adam, tarlasına nohut ekmiş. Nohutlar olgunlaşıp hasat zamanı geldiğinde bir yabancı buğday tarlasına yaklaşmış ve biraz nohut istemiş. Tarla sahibi, "Biz bu nohutları yetiştirmek için çok emek harcadık, sana veremem.

Git başımızdan,” diyerek yabancıyı kovmuş. Yabancı adam, tarla sahibine karşı hayal kırıklığına uğramış bir şekilde, “Dağlar taşlar başınıza göçsün, mahsulünüzün bereketini görmeyesiniz,” diye beddua ettikten sonra ansızın kaybolmuş. Tam o sırada, bir göçük meydana gelmiş ve tarla sahibi ile yanındakiler göçüğün altında kalmışlar. Bu olayın ardından, o bölgenin adı “Göçüklük” olarak kaldı. Yerel halk, bu gelen yabancıyı Hz. Hızır olduğuna inanmaktadır. (Türktaş, 2012, s. 268).

Destan örneklerinde olduğu gibi Tatar Türklerinden derlenen “Töpsiz Göl” isimli bir efsanede de Hızır ve İlyas peygamberin birleştirildiği, tek bir şahsiyet olarak yer aldığı görülmektedir:

“Bizim köye yakın güzel bir göl var. Göl yusuvarlaktır, çevresinde de biçimli kamışlar büyür. Bir yanındaki plâtoda eski bir kabristan var. İlkbahar aylarında oradaki kiraz ağaçları baştan ayağa çiçeklerle bezenir. Çok önceleri gölün yerinde bir köy varmış, diye söylerler. Burada yaşayanlar zenginmişler ve karınları tokmuş. Evlerini, sağlam ve büyük tahta duvarlar kapatmış. Bir gün köye yaşlı bir dilenci gelmiş. Dilenci, aç ve yorgun düşmüş, ayaklarını güçlkle sürüyormuş. Bir kapıyı çalmış, bağırılmışlar, ikincisinde cevap bile vermemişler, üçüncüsünde köpeğe ısırtmışlar. İhtiyar köyden güçlkle çıkmış ve platoya tırmanıp can acısıyla köyü kargışlamış. Hemen o dakikada köy yere batmış ve onun yerinde göl meydana gelmiş. Güya bu dilenci, *Hızır-İlyas* imiş. Bu yuvarlak göl bundan kalmış. Onu “Töpsiz göl” diye adlandırırılar...” (Atnur, 2002, s. 755).

Türk halk kültüründe Hızır’ın boz atını su motifiyle ilişkilendiren efsane örnekleri de mevcuttur. Örneğin bir efsaneye göre ölümsüzlüğü arayan Hızır’ın yolu Kafdağı’na düşer. Burada bulunan süt gölünde hem uçan hem de yüzen atları görür ve bu atlardan birini yakalamak ister ama bir türlü başaramaz. Çareyi göle şarap döküp atları sarhoş etmede bulur. Böylelikle bir çift atı yakalamayı başaran Hızır, atları çiftleştirir. Uçup gitmesinler diye de kanatlarını kırar. İşte Hızır’ın boz atı bu çiftleşmeden doğmuştur (Uraz, 1994, s. 102)⁶.

Boz ve kır atların bu derece makbul sayılmalarında Türklerin eski dinî inançlarının büyük etkisi olmalıdır. Zira Şamanizm’de kamın üstüne binerek Gök Tanrı’ya gittikleri atlar hep bozdur. Ayrıca kurbanlık atlar arasında da kabul gören boz ya da kır olanıdır. İhtimaldir ki bu önemden dolayı Türk halk anlatılarında kahramanların atlarına ölüm layık görülmemiştir. Örneğin Hz. Ali’nin Döldül’ü, Baba İlyas’ın Boz’u, Köroğlu’nun Kırat’ı ölümsüzdür (Ocak, 2019, s. 128). Dolayısıyla Türk halk kültüründe boz ve kır atlar köklü bir geçmişin ve inançların hatırasını yansıtır, demek yanlış bir söylem olmayacaktır.

⁶ Köroğlu’nun atı da sudan çıkan bir aygırın, at sürüsü içinde bir kısrağa aşmasından doğmuştur. Paris rivayetinde bu, Amuderya’dan çıkan bir aygır diye tasrih edilmektedir. Bk. (Boratav, 1984, s. 65-68).

Destan ve efsane örneklerinde anlatı kahramanlarını sağaltan, göz açıp kapayıncaya kadar uzak mesafelere gidebilen, ölümden kurtaran, ölüyü diriltebilen, cezalandırabilen, yol gösteren ve bunları çoğu defa hiçbir karşılık beklemeden yapan Hızır'a halk hikâyelerinde de rastlamak mümkündür. Bütün bu sayılanlardan ayrı olarak halk hikâyelerinde Hızır'ın dikkat çeken bir yönü de kahramanların rüyalarına girerek onlara aşk dolusu badeyi sunup birbirlerine âşık etmesidir. Hızır elinden bu badeyi içen kadın veya erkek kahramanlar birbirlerini görmeden aşk ateşiyle yanmaya başlarlar. Ancak Hızır, onları bu hâlleri ile baş başa bırakmaz; aksine ona yüklenen anlam gereği kavuşmalarını kolaylaştıracak tavsiyeler ya da eylemler yapar (Ocak, 2019, s. 210). Zira Türk kültüründe ve anlatılarında Hızır, istediği her kılığa girebilen, genellikle yeşil elbise giyen, genç ya da aksakallı biri olarak anlatı kahramanlarına hiçbir karşılık beklemeden yardım eden bir şahsiyet olarak tasavvur edilmektedir.

Doğrudan olmasa da Hızır'ın yukarıda sayılan özelliklerinin, bazı halk hikâyeleri ve masallarda adı belirtilmeyen kişilere, örneğin dervişlere verildiği görülebilir. Ancak dikkat edilirse bunlar da dış görünüşleri ve anlatılarda oynadıkları rol itibarıyla Hızır'a benzerler (Ocak, 2019, s. 210). Umay Günay (2011, s. 761)'in da belirttiği gibi bu Hızır ve derviş figürü, doğrudan İslamlaşmış düşünce ve geleneklerden kaynaklanmakta olup halk inançlarında yaşadığı şekilde halk hikâyelerine ve masallara yansımıştır. Dolayısıyla bu iki tip, temelde aynı işlevi görür, denilebilir.

Yukarıda da söz edildiği üzere anlatıcı veya dinleyici ortamından kaynaklı kimi halk hikâyelerinde Hızır yerine Hz. Ali anılmaktadır. “Tufarkanlı Abbas” hikâyesinin Şii anlatması baştan aşağı Hz. Ali'yi tebcil eden sözler ve tasvirlerle doludur. Anlatıda mazlum âşğın yardımına Hızır değil Hz. Ali koşmaktadır. Hikâyemizde Şah Abbas'ın pehlivanı Bican, Tufarkanlı Abbas'ın sevgilisini zorla şaha götürürken arkasından Tufarkanlı yetişir; pehlivan onu kuyuya atar. Abbas orada Hz. Ali'ye şöyle seslenir: *“Esmâ sıfatında aslan donunda/İresul yolunda yatan medet!... Kuyunun ağzındaki değirmen taşını daha uzaktan bir el uzanıp atar; Abbas'a parmağını uzatarak kırk kulaç derinliğindeki kuyudan çıkarır.”* (Boratav, 2002, s. 70).

“Tahir ile Zühre” hikâyesinin varyantlarının ise hemen hepsinde karşımıza ilk olarak çocuğu olmayan padişah motifi çıkar. Bu motifin aslında olayların gelişmesi için hazırlayıcı bir fonksiyonu vardır. Zira motifin akabinde olağanüstü bir varlığın (Hızır'ın veya derviş kılığındaki başka birinin) yardımı, doğuma imkân sağlayacak olan meyvenin yenmesi gelmektedir (Türkmen, 1983, s. 178). Hikâyede Tahir'i zindandan kurtaranın da Hızır olduğunu görmekteyiz. Buna göre düştüğü zindanda Zühre'nin selamını alan Tahir, derinden bir ah çeker ve bayılır. Uyanır uyanmaz kervanın gittiğini görür ve zindan başına dar gelir. Hemen abdest alır iki rekat namaz kılar ve Allah'a dua etmeye başlar. Duası kabul olur ve Hızır elinde siyah bir atla gelerek Tahir'i zindandan kurtarır (Türkmen, 1983, s. 227). Daha önce Hızır elinden bade içen âşıkların birbirlerini bulmak için yola

çıktıklarından ve bu yolda Hızır'ın tehlikelere karşı anlatı kahramanlarının yanında olduğundan bahsetmiştik. İşte bir seferinde de Tahir, padişahın askerleri tarafından kovalandığı sırada Hızır yetişir ve onu göz açıp kapayıncaya kadar Zühre'nin sarayının altına getirir:

“...Ayağa kalkıp karşı durdu. Derviş Tahir'e selam verdi. Tahir, selamı aldı. Derviş, Tahir'i terkesine alıp, gözünü yumdedi. Tahir gözünü yumdu. Derviş aç dedi, açtı. Tahir kendini Zühre'nin köşkünün altında buldu. Bir baktı ki yanında kimseler yok. O zaman dervişin Hızır Aleyhisselam olduğunu anladı.” (Türkmen, 1983, s. 238-239).

Hızır, örnek halk hikâyelerden “Murad Şah” (Kaya & Koz, 2000, s. 152-156) ve “Asuman ile Zeycan” (Öztürk, 2010, s. 162) hikâyelerinde de aynı fonksiyona sahiptir. Farklı olarak “Âşık Garip” hikâyesinde bir atışma sırasında Hızır ve İlyas peygamber, tek bir şahsiyet olarak anılmaktadır: “*Hızır İlyas'dır derya üstünde duran*” (Türkmen, 1995, s. 132-133). “Âşık Garip” hikâyesinin Behçet Mahir anlatmasında ise kahraman, annesinin ağlamaktan kör olmuş gözlerinin tedavisini, Hızır'ın atının ön ayaklarından aldığı tozu ağzının barı ile ıslatıp sürmesiyle sağlamaktadır (Türkmen, 1995, s. 236). Bu noktada tükürüğün işlevsel açıdan yere ve zamana göre farklılık arz ettiğini ifade etmek gerekir. Tükürük, bilhassa halk hekimliğinde tedavi etme şekillerinde veya el verme durumlarında sembolik olarak kullanılır.

“Âşık Garip” hikâyesinde görmeyen gözün tedavisinde kullanılan tükürük, işlevsel açıdan “Saltuk-nâme” destanında acı bir pınarı tatlı hâle getirmede kullanılmaktadır: “*Server andan turup ol dervişlerle bir ulu bınara geldiler, kondılar. Meer suyu acı idi, içine ağzın barın bıraktı, şekerden tatlı oldu. Ana şimdi Baba Bınarı dirler.*” (Ebü'l-hayr-ı Rûmî, 1988 II, s. 33-34). İslami unsurlar bakımından oldukça zengin olan destanda görülen bu eylem bize, tükürüğün İslamiyet öncesi eski Türk inançlarıyla ilişkili olabileceğini düşündürmektedir. Zira tükürük, kamların iyileştirme yöntemlerinden biridir (Bayat, 2006, s. 252-253). Öte yandan Katanov, bu yöntemin özellikle kadın şamanlar tarafından kullanıldığını belirtir: “*Şaman ateşe hitaben dualar söylerken zaman zaman yelpazesine tükür.*” Katanov'un bu izlemine L. Pavloviç Potapov (2012) müze materyalleriyle doğrulamaktadır:

“Devlet Etnoğrafya Müzesi koleksiyonu No:1277-19'da tükürçäk diye isimlendirilen ve üzerinde siyah ve beyaz at tüyünden örülen iplerle bez bir bez parçasının eklendiği bir kara koyun derisi saklanmaktadır. Kam, elinde yelpazesi olduğu hâlde hastayla beraber evin eşğine oturur ve hastalık ruhuna dua okurdu. Tükürük kelimesinden türeyen yelpazenin adı olan tükürçäk ise onun tedavi-büyü fonksiyonuna işaret etmekteydi. Çünkü okuyup üfleme genellikle tükürükle bitirilirdi.”

“Kirmanşah” hikâyesinde çocuğu olmadığı için vezirinin önerisi üzerine Tiflis'in etrafındaki dağlara dolaşmaya çıkan Hurşit şah ile veziri bir akarsuya denk gelirler. Vezir:

Buyur şahım burada oturalım. Bu akarsuyu seyredelim. Senin içindeki sıkıntını ve gamını bu su alır gider, dikkatle bu suya bak der. Denileni yapan şahın, bir anda karşısında bir derviş belirir ve şaha yedi şartını yerine getirirse çocuk sahibi olacağını söyleyerek ortadan kaybolur (Alptekin, 1999, s. 133-137). Benzer bir durum masal türü için de geçerlidir. “Kara Yılan” masalında çocuğu olmayan padişaha gerekli yardım, su iyesi olarak düşündüğümüz bir derviş tarafından yapılmaktadır:

“...Vezir: Padişahım bunun için endişe etme, yarın sizinle tebdil-i kıyafet olur seyahete çıkarız. Belki uradımız memleketlerde bunu bir çaresine rast geliriz der. Bunun üzerine bunlar sabah olunca tebdil-i kıyafet olurlar, seyyah çıkarlar; bir zaman gittikten sonra çeşme başına varırlar, biraz dinnenmek için orada otururlar. Karlı taraftan aksakallı nur yüzlü *beyaz elbiseli*⁷ bir derviş gelir, bunlara selam verir; derviş cebinden bir elma çıkarır: Ey padişahım, bu elmayı al yarısını sen ye yarısını da sultan hanıma ver. İnşallah Allah size bir evlad verir der kaybolur.” (Radloff & Kunos, 1998, s. 203).

Suyun Türk mitolojisindeki işlevleri, özellikle koruyucu, şifa veren veya cezalandırıcı rolleri su iyesinin Hızır, derviş ya da aksakallı bir ihtiyar gibi tasvir edildiği düşüncesine yol açmaktadır. Bununla birlikte iye ruhunun bu şekilde temsil edilmesinin nedeni, büyük ölçüde dinin etkisi ile açıklanabilir. Su kültü, dağ ve ağaç kültü gibi kültürün yapısına uygun olarak dönüşüm yaşamış dinî bir kimlik, kazanmıştır denilebilir. Ancak bilhassa masalarda, anlatımın olağanüstülüğünden kaynaklanan ve kısmen dinin etkisinin zayıf olduğu örnekler de mevcuttur. Aşağıda yer alan “Askere Giden Kız” ile “İncili Yorgan” adlı masalarda su, kahramanları kötü ruhlara/varlıklara karşı koruyucu bir işleve sahiptir:

“...Yeniden yaklaştığında, Leyli kısağı kızı şehirden getirdikleri suyu serpmesini söyler. Kız suyu serptiğinde geride deniz, ileride ırmak olur; çoğu denize dökülür, azı ırmağa. *Cinler sudan geçemezler.*” (Sakaoğlu, 2002, s. 302).

“...Bir de devler gelip görmüşler ki ne görsünler, üç kardeşin de yerinde yeller esiyor. Neye uğradıklarını bilemeyip hemen arkalarına düşmüşler ama ötekiler çoktan *sihirli ırmağı* geçip yüreklerindeki korkuyu atmışlar. Kara dev köpürüp küplere binmiş, Mıstık’a başını sallayarak: “Bre Keloğlan yapılı, demiş; bir emlik kuzudan ettin beni yetmedi, şimdi de üç kızdın ettin, bitmedi; ben hancı sen yolcu

⁷ Bahaeddin Ögel (2014, s. 99), beyaz elbiseli Hızır ya da beyaz elbiseli ihtiyar figürünün, İslam öncesi Türk inançlarında özellikle Uygur anlatılarında belirgin bir şekilde bulunduğunu ve beyaz renkten dolayı olsa gerek bunun kısmen Mani dinine bağlanabileceği gibi eski Türk inançlarının da etkili olabileceğinden bahsetmektedir. Ona göre bu motifin örnekleri fazlasıyla Altay ve Sibirya masalarında mevcuttur. A. Yaşar Ocak (2019, s. 216), Ögel’in bu tespitlerini doğru bulmakla birlikte İslam öncesi dönemlerde Türk masallarındaki “beyaz elbiseli ihtiyar” figürünün, İslam’ın kabulüyle halk belleğinde Hızır’la birleştirildiğini söylemektedir.

iken elvet yolun düşer bir gün!” diye homurdanıp durmuş...” (Güney, 1990, s. 33-34).

Masallarda olayların hazırlayıcısı olarak karşımıza genellikle çocuksuzluk motifi ve bu durumu gidermede kullanılan meyve çıkmaktadır. Bu amaca ulaşabilmek adına Allah’a edilen dua ve isteklerin kabul görmesi neticesinde ortaya çıkan (Hızır, derviş, aksakallı ihtiyar, beyaz elbiseli ihtiyar vb.) şahsiyetler, anlatı türleri içerisinde bir nevi ilâhî gücü sembolize eder. Bu bakımdan Hızır’ın diğer anlatı türlerinde olduğu gibi masallarda da kahramanların işlevsiz kaldığı, üstesinden gelemeyeceği durumlarda ortaya çıkarak gereken her türlü yardımı sağlayan bilge bir şahsiyet konumunda olduğu söylenebilir.

Erzincan’dan derlenen “Kırmızı Yanaklı Kız” masalında Hızır’ın ayrıntılı tasviri yapılmaz. Ayrıntı, olağanüstü bir durum karşısında işlevsiz kalındığı sırada bir dizi dinî ibadetlerde kendini göstermektedir. Buna göre tüm yolları denemesine rağmen çocuk sahibi olamayan padişah, günün birinde gezintiye çıkar. Dinlenmek için bir ağacın dibine oturduğu sırada karşısına bir anda ihtiyar bir adam çıkar; “...*Bu elmayı al götür. cuma gecesi yatısı namazından sorna, iki rekât namaz sen gılarsan, iki rekât namaz da hanımın gılar; bu elmayı ortadan şaggalarsız. Yarısını sen yersen, yarısını da hanımaan yedürürsen. Çigidlerini de güzel bi yere tikersen. Allah nasib ederse, İnşallah; Allah’ın izniyle sizin nur topu kimin bir oğluz olur.*” (Kara, 1996, s. 361) der. Elazığ’dan derlenen “Üç Nar” masalında ise Hızır’ın yerini bir derviş almaktadır. Bunun dışında olayların hazırlayıcı motifi iki masalda da aynıdır. Tek fark burada çocuksuzluğu gideren bir elma değil bir kâğıda derviş tarafından yazılan yazıdır: “...*Derviş baba bir kâğıda yazıyor, diyor ki: Bunu suda ezin için. Allah Kerim’dir...*” (Günay, 2011, s. 269).

Hızır, anlatı türlerinde çok çeşitli rollerde ve formlarda karşımıza çıksa da genel olarak anlatılardaki kimliği ve fonksiyonu, aniden beliren, hiçbir karşılık beklemeden zorlu engelleri ortadan kaldıran ilahi bir figür olarak öne çıkar. Hızır’ın görünümü ve şekli, anlatıdan anlatıya değişebilir ancak genellikle ilahi sırları bilen biri olarak tasvir edilir. Hızır’ın belirgin özelliklerinden biri, zaman ve mekân kısıtlamalarının ötesinde serbestçe hareket edebilme yeteneğine (tayy-i mekân) sahip olmasıdır.

“Güneşle Ayın Haracı” isimli masalda, padişahın küçük kızıyla evlenmek isteyen genç bir delikanlıya güneş ve aydan haraç alması şart koşulur. Padişahın bu isteği kahramanın üstesinden gelemeyeceği bir durumdur ancak iki yol ağzına geldiğinde ortaya çıkan Hızır, onu sırtına alır ve tayy-i mekân yoluyla bir mağaranın kapısına getirir: “...*Bu delikanlı yola çıkmış az gitmiş uz gitmiş. İki yol ağzına gelmiş. Bakmış ki orada bir ihtiyar var. Buna: Oğlum, der nereye gidiyorsun? Padişah beni ay ile güneşin haracını almaya yolladı... Bu ihtiyar Hızır imiş bunu sırtına bindirip bir mağaranın kapısında gözlerini açtırır...*” (Sakaoğlu, 2002, s. 334 335).

Anlatı örneklerinde, İslamiyet'in kabulüyle birlikte dönüşüm sürecine girdiği görülen Hızır'ın fonksiyonlarının İslami bir çehreye bürünmeye başladığı dikkat çekmektedir. Araştırmalara dayanarak ifade edilebilir ki bu değişim ve dönüşüm süreci, Hızır'ın zamanla çeşitli konularda insanların yardımına başvurdukları bir varlık olarak tasavvur edilmesine yol açmıştır. Söz konusu durum, eski Türk inanç sisteminde mevcut olan ve halk anlatılarında "bozkurt" olarak tanımlanan yardımcı ruhun Hızır'a dönüşmesi değil, toplumsal ihtiyaçlara cevap veren ilahi unsurların, inanç sistemindeki değişimle birlikte Hızır şeklinde yeniden tasvir edilmesidir (Duman, 2012). Hızır hakkında verilmiş örnekler, aslında Türklerin eski düşünce sistemine ait kavramların, ifadelerin ya da pratiklerin adaptasyon sürecine bağlı olarak Türk halk anlatılarında yeniden üretilmiş hâlleridir.

Sonuç

Türkler, birçok din ve kültürle karşılaşmış ve onlarla temas hâlinde bulunmuştur. Bu temasın doğal bir neticesi olarak etkileşimde buldukları toplumları hem etkilemiş hem de onların kültürlerinden etkilenmiştir. Bu durum bir yandan Türk kültüründe yeni türlerin oluşmasına zemin hazırlarken bir yandan da bilhassa mevcut sözlü kültür ürünlerinin (anlatı türlerinin) zenginlik kazanarak çeşitlenmesine sebebiyet vermiştir.

Hızır hem İslam kültüründe hem de Türk halk kültüründe önemli bir şahsiyettir. İslam inancında Hızır, bir peygamber veya kutsal bir varlık olarak kabul görmektedir. Eski Türk inancı ve geleneklerinde ise Hızır'a benzer kutsal kişiler/shahsiyetler bulunur. Adı Kızır, Gök sakallı, Aksakallı, Boz atlı, Yol hamisi vb. olan bu bilge kişiler veya koruyucu ruhlar, İslam dininin kabulüyle Türk halk anlatılarında Hızır, Hızır-İlyas, derviş, aksakallı ihtiyar bazen de Hz. Ali ile özdeşleştirilerek Türklerin İslam öncesi inançlarıyla İslam dininin öğretileri bir araya getirilmiştir. Böylelikle İslam, Türkler tarafından kabul edilirken kültürel olarak bir adaptasyon sürecinden geçilmiş eski Türk kültürüne ait birçok motif, İslami temalarla anlatılarda işlenmiştir. İlgili örneklerden görebildiğimiz kadarıyla bu işleniş İslam dininin ana çizgisi olan tevhide zarar vermeden Türk kültürüne özgü ifadelerle yorumlanarak yer almıştır. Geleneğe ait anlatılar hem içerik hem de motif bakımından zenginleşmiştir. Örneğin bazı durumlarda Hızır, anlatı kahramanlarının deniz kenarında veya nehir kıyısında dolaştığı ya da dinlenmek amacıyla konakladığı esnada ortaya çıkmaktadır. Bu, eski Türk inançlarından gelen tabiat kültürüyle kabul edilen dinin (İslam'ın) etkileşimini göstermektedir.

Hızır, Türk halk anlatılarında zaman ve mekân kısıtlamalarının ötesinde özgürce hareket edebilen, bilge ve yardımsever bir kişilik olarak tasvir edilmektedir. Kimliği ve yaşamı farklı yorumlara tabi tutulmuş olsa da temelde halk anlatılarındaki işlevi aynıdır. Hiçbir karşılık beklemeden anlatı kahramanlarının üstesinden gelemediği durumlarda bir anda ortaya çıkarak yön gösteren, sağaltan, akıl veren, her türlü kılığa bürünebilen ve gerektiğinde cezalandıran bir şahsiyet olarak Türk halk anlatılarının vazgeçilmez bir parçasıdır.

Kaynaklar

- Akmataliyev, A. vd. (2007). *Kırgız destanları 6/Manas Destanı*. (Fikret Türkmen-Şurubu Uraimova Çev.) Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Akmataliyev, A., Kadırmambetova, A. (2009). *Kırgız destanları 7/Boston Destanı*. (Naciye Yıldız Çev.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Alptekin, A. B. (1999). *Kirmenşah hikâyesi*. Akçağ Yayınları.
- Aruç, M. (2012). Ülü'l azm. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* C. 42 s. 294-295. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Atnur, G. (2002). Başkurt ve Tatar efsaneleri üzerine karşılaştırmalı motif çalışması. (Tez no. 110137) [Doktora tezi, Erzurum Atatürk Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Ay, R. (2020). *Anadolu'da derviş ve toplum*. Kitap Yayınevi.
- Bayat, F. (2006). *Ana hatlarıyla Türk şamanlığı*. Ötüken Neşriyat.
- Bayat, F. (2012). *Türk mitolojik sistemi II*. Ötüken Neşriyat.
- Boratav, P. N. (1950). "Türklerde Hızır." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* C.5 s. 462 471. MEB Yayınları.
- Boratav, P. N. (2002). *Halk hikâyeleri ve halk hikâyeciliği*. (M. Sabri Koz Haz.) Tarih Vakfı Yayınları.
- Boratav, P. N. (1984). *Köroğlu Destanı*. Adam Yayınları.
- Caunce, S. (2001). *Sözlü tarih ve yerel tarihçi*. (Bilmez Bülent Can ve Alper Yalçınkaya Çev.) Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Çetin, İ. (2002). Türk mitinde kut iyesi Kızır ve medeniyet değişikliğinde Kızır'dan Hızır'a geçiş. *Milli Folklor Dergisi*. S. 54. s. 30-34.
- Demir, N. (2020). *Danışmendname*. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Demir, N., Erdem, M. D. (2006). *Battal-name*. Hece Yayınları.
- Dıykanbayeva, A. (2004). Kırgız efsaneleri üzerine bir araştırma. (Tez no. 146243) [Doktora tezi, İzmir Ege Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Duman, M. (2012). Bozkurttan Hızır'a Türk halk anlatmalarında kılavuz. *Milli Folklor Dergisi*. C.12. S.96. s.190-201.
- Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir (1985). *Hadislerle Kur'an-ı Kerim tefsiri X*. (Bekir Karlığa ve Bedrettin Çetiner Çev.) Çağrı Yayınları.

- Ebü'l-Hayr-ı Rûmî. (1987). *Saltuk-nâme-I*. (Şükrü Haluk Akalın Haz.) Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Ebü'l-Hayr-ı Rûmî. (1988). *Saltuk-nâme-II*. (Şükrü Haluk Akalın Haz.) Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Ergin, M. (2021). *Dede Korkut kitabı 1-2*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ersoy, R. (2021). *Gelenekten geleceğe Türk kültür dünyası makaleler/incelemler*. Ötüken Neşriyat.
- Eşankul, C. (2017). *Özbek destanları 6*. (Dilek Sezer Çev.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gumarova, M., Smirnova, N.(2012). *Kız Jibek Destanı*. (Metin Arıkan ve Dinara Düyseybayeva Çev.) Öncü Basımevi.
- Günay, U. (2011). *Elazığ masalları ve propp metodu*. Akçağ Yayınları.
- Güney, E. C. (1990). *Masallar*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İbn Cerir et-Taberî (1996) *Cami'u'l-Beyan-Kur'ân tefsiri*. (Hasan Karakaya ve Kerim Aytakin Çev.) Hisar Yayınevi.
- Kara, R. (1996). Erzincan masalları (metinler ve incelemeler). (Tez no. 51883) [Doktora tezi, Erzurum Atatürk Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Karadavut, Z. (2002). *Köroğlu'nun ortaya çıkışı*. Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları.
- Kaya, D., Koz, M. S. (2000). *Halk hikâyeleri I*. Kitapevi Yayınları.
- Laypanov, T. K. & Miziyev, M. İ. (2019). *Türk halklarının kökeni*. (Hatice Bağcı Çev.), Selenge Yayınları.
- Naruzbayev, C. (2007). *Kırgız Destanları 5./Eşimkul Menen Zuura Destanı*. (Fatma Çelebi Haz.) Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ocak, A. Y. (2019). *İslâm-Türk inançlarında Hızır yahut Hızır-İlyas kültü*. Timaş Yayınları.
- Ong, W. J. (2018). *Sözlü ve yazılı kültür-sözün teknolojileşmesi*. (Sema Postacıoğlu Banon Çev.) Metis Yayınları.
- Ögel, B. (2014). *Türk mitolojisi C. II*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özdemir, Ö. (2020). Kazak Türklerinin destanlarında mitolojik unsurlar. (Tez no. 640047)[Doktora tezi, Kayseri Erciyes Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Öztürk H. (2010). *Dört halk hikâyesi*. Sözkese Matbaacılık.

- Potapov, L.P (2012). *Altay Şamanizmi*. (Metin Ergun Çev) Kömen Yayınları.
- Radloff, W., Kunos, I. (1998). *Proben: Der volksLitteratur der Türkischen stämme VIII*. (Saim Sakaoğlu ve Metin Ergun Haz.) Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sakaoğlu, S. (2002). *Gümüştane ve Bayburt masalları*. Akçağ Yayınları.
- Suleymanov, A., İbrahimov, G., Ergun, M. (2014). *Başkurt Destanları III*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkmen, F. (1983). *Tahir ile Zühre*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Türkmen, F. (1995). *Âşık Garip hikâyesi*. Akçağ Yayınları.
- Türktaş, M. M. (2012). Denizli efsaneleri. (Tez no. 322414) [Doktora tezi, Denizli Pamukkale Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Uraz, M. (1994). *Türk mitolojisi*. Düşünen Adam Yayınları.
- Vergote, A. (1999). *Din, inanç ve inançsızlık*. (Veysel Uysal Çev.) Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Yıldız, A. (2019). XIX. yüzyıla ait bir cönk örneği. *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XLIII, S.2. 299-308.